

МЕХАНІЗМ ЗАМІНИ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА ДИТИНИ:

*національне правове регулювання,
проблематика
та шляхи вдосконалення*

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

Роль законного представника у дотриманні прав дитини

РОЗДІЛ 2.

Проблеми (ситуації), коли інтереси дитини та законного представника не збігаються

РОЗДІЛ 3.

Механізми заміни законного представника у національному законодавстві

РОЗДІЛ 4.

Проблематика заміни законного представника

РОЗДІЛ 5.

Іноземний досвід

РОЗДІЛ 6.

Висновки та шляхи вдосконалення національного законодавства

ДЖЕРЕЛА

ВСТУП

В умовах сьогодення особливої уваги набуває забезпечення ефективного захисту прав та інтересів дитини. Попри те, що повномасштабна війна суттєво загострила низку викликів, зокрема спричинила переміщення дітей, розлуку з батьками та збільшення кількості дітей, які залишилися без належного батьківського піклування, проблематика належного представництва інтересів дитини не є виключно наслідком воєнного стану.

На практиці доволі поширеними є ситуації, коли законний представник не може або не здатен повноцінно здійснювати свої функції з причин, не пов'язаних із війною. Зокрема, йдеться про тривалу відсутність батьків (перебування за кордоном чи на заробітках), конфлікт інтересів між дитиною та законним представником, а також випадки, коли дитина з об'єктивних причин не може відкрито висловити свою позицію у присутності батьків (наприклад, у справах, пов'язаних із вчиненням правопорушень або домашнім насильством).

Водночас, за офіційною статистикою, кількість дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту, станом на 01.01.2026 становить **384 395 дітей**, з яких **86 522** отримали відповідний статус упродовж 2025 року. Крім цього, станом на 01.01.2026 кількість дітей, які залишилися без батьківського піклування, становить **1082**, а дітей-сиріт — **6089**.

Таким чином, війна виступає лише одним із чинників, що загострює вже існуючі проблеми у сфері представництва інтересів дитини. У сукупності це підсилює потребу у **чіткому, ефективному та доступному правовому механізмі заміни законного представника**, який би гарантував пріоритет найкращих інтересів дитини у кожному конкретному випадку.

Хто може бути законним представником?

Загалом законними представниками дитини є її батьки.

У разі їх відсутності, неможливості виконання ними обов'язків, покладених на них законом, або наявності підстав для заміни, їхні функції можуть виконувати опікун, піклувальник, прийомні батьки, патронатні вихователі, представники органів чи установ, під опікою яких перебуває дитина, або близькі родичі, у яких вона перебуває.

Яка роль законного представника?

Роль законного представника дитини є ключовою для забезпечення реалізації її прав, оскільки дитина (особливо малолітня) не має повної цивільної та процесуальної дієздатності. Його роль особливо посилюється під час судових процесів, адже представник фактично виступає посередником між дитиною та правовою системою.

Законний представник діє від імені дитини, в її інтересах та з метою забезпечення її прав. Зокрема, він подає заяви від імені дитини, бере участь у судових засіданнях, захищає її права, роз'яснює їх дитині, а також забезпечує її участь у судових процесах.

Війна також підвищує ризик, що дитина може опинитися у конфлікті із законом або стати потерпілою, що зумовлює потребу в належному представництві її прав та інтересів.

Тому питання заміни законного представника є особливо актуальним для кримінальних і цивільних проваджень. У деяких випадках законний представник може бути заінтересованою стороною, що об'єктивно обмежує можливість неупередженого захисту прав дитини та потребує втручання держави через інститут заміни представника.

Судова практика активно формується у цьому напрямку, оскільки дедалі частіше суди застосовують механізми заміни законного представника у випадках, коли він діє не в інтересах дитини. При цьому суди звертають увагу на реальну здатність такого представника забезпечити належний захист інтересів дитини.

Таким чином, заміна законного представника дитини є важливим інструментом забезпечення доступу дитини до правосуддя та реалізації її прав за наявності випадків, коли законний представник не може діяти в інтересах дитини.

РОЗДІЛ 1. РОЛЬ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА У ДОТРИМАННІ ПРАВ ДИТИНИ

Законний представник дитини відіграє ключову роль у забезпеченні реалізації та захисту її прав, оскільки саме через нього дитина, з огляду на вік та обмежену цивільну дієздатність, набуває можливості повноцінно брати участь у правовідносинах.

Передусім роль законного представника полягає у забезпеченні реалізації базових прав дитини: права на життя, освіту, охорону здоров'я, належні умови проживання та виховання. Законний представник приймає рішення в інтересах дитини та діє від її імені. Саме через законного представника дитина отримує доступ до соціальних, медичних, освітніх та адміністративних послуг.

Національне законодавство передбачає широке коло суб'єктів, які можуть бути законними представниками. Так, відповідно до ч. 2 ст. 44 Кримінального процесуального кодексу України, як законні представники можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки та піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний.

Аналогічний підхід простежується і в положеннях Цивільного процесуального кодексу України (ст. 63), який також допускає участь батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників та інших осіб, визначених законом, як законних представників.

Батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші повнолітні близькі родичі або члени сім'ї можуть виступати не лише формальними представниками дитини, а й основними гарантами дотримання її прав у повсякденному житті та у взаємодії з державними органами.

За логікою цивільного та кримінального законодавства, **законними представниками можуть бути:**

батьки (мати, батько) – основні законні представники, які набувають цього статусу з моменту народження дитини;

усиновлювачі – особи, які офіційно усиновили дитину та з моменту усиновлення прирівнюються до батьків;

опікуни – призначаються до досягнення дитиною 14 років, якщо дитина залишилася без батьківського піклування, для дитини-сироти;

піклувальники – призначаються для дітей віком від 14 до 18 років допомагають та здійснюють часткове представництво їхніх інтересів;

представники органів опіки та піклування або установ – у разі перебування дитини під опікою чи піклуванням відповідних органів або в закладах для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Окрім того, згідно КПК, інші повнолітні родичі або члени сім'ї – можуть залучатися у виняткових випадках (наприклад, за відсутності батьків та до призначення опікуна чи піклувальника).

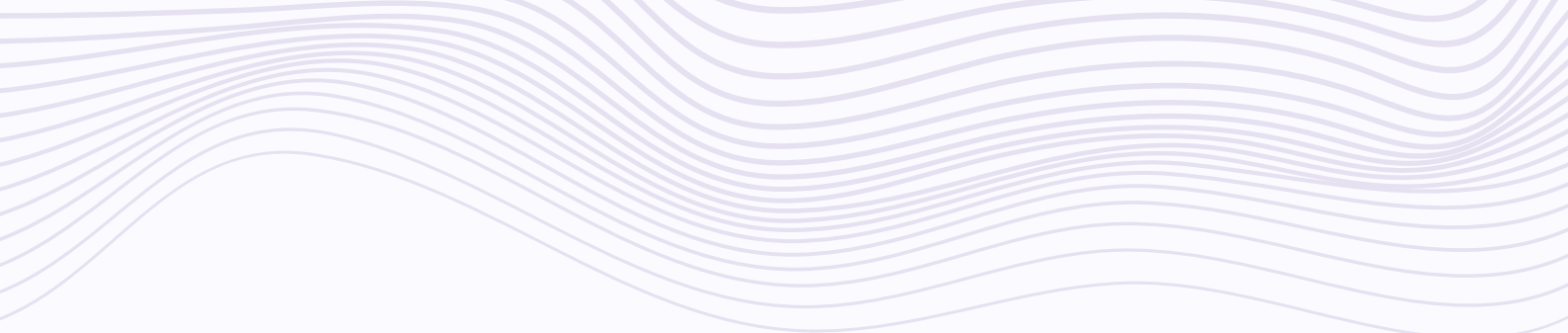
Забезпечення доступу до правосуддя також є однією з важливих ролей законного представника дитини.

Зокрема, у кримінальному провадженні законний представник дитини (потерпілого або підозрюваного, обвинуваченого неповнолітнього) має такі повноваження:

- подання заяв, клопотань і скарг від імені дитини;
- участь у слідчих діях за участю дитини (допит, впізнання тощо);
- участь у судових засіданнях;
- надання пояснень, доказів, документів;
- заявлення відводів слідчому, прокурору, судді (у встановлених випадках);
- оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності органів досудового розслідування та суду;
- ознайомлення з матеріалами кримінального провадження;
- підтримка під час допитів та інших процесуальних дій;
- заявлення клопотань про участь психолога, педагога або проведення допиту в спеціальних умовах (захищене середовище) тощо.

У цивільному процесі законний представник дитини має такі права та обов'язки:

- подання позовів, заяв, відзивів та інших процесуальних документів від імені дитини;
- участь у судових засіданнях;
- подання доказів, пояснень, заперечень;
- заявлення клопотань;
- укладення мирової угоди (якщо це відповідає інтересам дитини);
- оскарження судових рішень;
- отримання копій процесуальних документів;
- захист майнових та немайнових прав дитини;
- представництво у справах щодо сімейних правовідносин (місце проживання дитини, аліменти, позбавлення батьківських прав тощо).



Разом з тим, ефективність виконання цієї ролі безпосередньо залежить від ініціативності та бажання законного представника. У випадках, коли представник діє всупереч інтересам дитини, зловживає своїми правами або не виконує належним чином обов'язки, виникає загроза порушення прав дитини. Саме тому законодавство передбачає механізми заміни законного представника.

Отже, законний представник є центральною фігурою у системі захисту прав дитини, від дій якого значною мірою залежить реальність та ефективність реалізації цих прав. Його діяльність має бути спрямована виключно на забезпечення найкращих інтересів дитини, що є основоположним принципом. Разом з цим, може виникати конфлікт інтересів, особливо у випадках, коли потенційний законний представник є учасником правовідносин, що становлять предмет спору або кримінального провадження.

Саме тому законодавець паралельно передбачає механізми заміни законного представника, які дозволяють оперативно реагувати на ситуації, коли участь конкретної особи не відповідає найкращим інтересам дитини та може вплинути на об'єктивність провадження.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ (СИТУАЦІЇ), КОЛИ ІНТЕРЕСИ ДИТИНИ ТА ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА НЕ ЗБІГАЮТЬСЯ

Доволі часто у практиці виникають ситуації, коли інтереси дитини та її законного представника не збігаються. Це становить конфлікт інтересів, що створює суттєві ризики для належної реалізації прав дитини, оскільки саме законний представник уповноважений діяти від її імені. У подібних випадках формальне представництво може перетворюватися на інструмент обмеження або навіть порушення прав дитини. При підготовці цього матеріалу було здійснено аналіз судової практики, з якої вбачається, що суди доходять висновку про необхідність заміни законного представника з різних причин. При цьому такі рішення переважно ухвалюються судами першої інстанції. У межах цього розділу розглянемо різні підстави, з яких суди доходили висновку про заміну законного представника.

Конфлікт інтересів як підстава для заміни

Конфлікт інтересів може виникати, зокрема, у випадках неналежного виконання законним представником своїх обов'язків. Це може проявлятися у бездіяльності, нехтуванні потребами дитини, а також у небажанні захищати її права у правовому полі. У таких ситуаціях дитина фактично позбавляється можливості реалізувати свої права.

Яскравим прикладом є участь дитини у кримінальному провадженні, коли її законний представник одночасно є підозрюваним, обвинуваченим або іншою заінтересованою особою. У такому випадку представник об'єктивно не здатний забезпечити належний захист інтересів дитини, особливо якщо йдеться про правопорушення проти самої дитини. Це створює прямий конфлікт інтересів і потребує негайного реагування з боку держави.

Окрему групу становлять випадки, коли законний представник чинить психологічний тиск на дитину або маніпулює її думкою з метою досягнення власних цілей, зокрема у судових процесах. Це може впливати на здатність дитини вільно висловлювати свою позицію, що суперечить принципу врахування думки дитини відповідно до її віку та рівня розвитку. Такі обставини також можуть розцінюватися як конфлікт інтересів.

Зазвичай дитина у таких ситуаціях залежна від дорослих та їхніх рішень у правовому полі. У випадку, якщо законний представник займає позицію, протилежну інтересам дитини, зокрема у ситуаціях особистої зацікавленості у справі, права дитини залишаються поза межами процесу. Це може проявлятися у травматичних допитах, впливі на свідчення дитини та її участь у слідчих діях, що загалом впливає на реалізацію права дитини на доступ до правосуддя.

Зокрема, у справі № [175/2606/22](#) судом було встановлено, що законним представником малолітніх свідків виступала їхня мати, яка одночасно має процесуальний статус потерпілої у цьому ж кримінальному провадженні, тоді як обвинувачений є батьком дітей. За таких обставин виникає конфлікт інтересів, оскільки процесуальна позиція матері як потерпілої може не повною мірою відповідати найкращим інтересам дітей або впливати на їхню участь у процесі. Суд дійшов висновку про необхідність заміни матері на представника органу опіки та піклування.

Під час аналізу судової практики було виявлено небагато ухвал, у яких суди доходили висновку про необхідність заміни законного представника дитини з такої підстави. Ймовірно, це пов'язано з тим, що такі рішення приймалися на стадії досудового розслідування, і тому на стадії судового розгляду таке питання не поставало.

Об'єктивні перешкоди (причини), що зумовлюють заміну

Поширеними є ситуації, коли законний представник не може представляти інтереси дитини через об'єктивні причини, які є незалежними від нього. Наприклад, відсутність транспортного сполучення з судом, перебування на утриманні інших дітей чи непрацездатних батьків, які утруднюють участь у процесі тощо.

До прикладу, у справі № [531/3183/23](#) суд розглянув клопотання представника потерпілої про заміну законного представника неповнолітньої особи. Підставою для заміни стали об'єктивні обставини, пов'язані з транспортним сполученням. Мати дитини не бере участі у судових засіданнях, оскільки проживає у населеному пункті без транспортного сполучення із судом. Крім цього, на її утриманні перебуває ще одна неповнолітня дитина, яку неможливо залишити без нагляду. Такі обставини свідчать про об'єктивну неможливість належного виконання нею функцій законного представника у судовому процесі.

Зміна сімейних обставин як підстава для заміни

У справі № [396/1150/25](#) було заявлено клопотання про заміну законного представника — рідної сестри неповнолітнього обвинуваченого — у зв'язку з народженням нею дитини та неможливістю брати участь у судовому розгляді. У зв'язку з цим законні інтереси обвинуваченого підлягали представництву іншим законним представником, визначеним органом опіки та піклування.

Окрім об'єктивної неможливості брати участь у засіданнях, потреба у заміні законного представника може виникати також у випадках, коли у законних представників вилучають дітей або їх позбавляють батьківських прав.

Зокрема, у справі № [175/2644/23](#) суд розглянув клопотання прокурора про заміну законного представника малолітньої потерпілої — матері, оскільки її дії суперечать інтересам дитини. Суд встановив, що на підставі рішення органу опіки та піклування малолітню було вилучено у матері без позбавлення її батьківських прав, у зв'язку з чим дитина наразі проживає окремо від матері. Як законного представника було залучено орган опіки та піклування.

У справі № [357/7186/21](#) суд встановив, що процесуальна поведінка законного представника неповнолітньої обвинуваченої свідчить про те, що вона повністю самоусунулася від виконання покладених на неї законом обов'язків, оскільки ігнорує виклики до суду, що призводить до невиправданого затягування розгляду справи. При вирішенні цього клопотання суд взяв до уваги досудову доповідь та акт обстеження умов проживання, з яких убачається, що мати участі у вихованні дитини не бере, аліменти не сплачує, а її місце перебування невідоме. За таких обставин суд дійшов висновку про необхідність заміни законного представника неповнолітньої обвинуваченої на уповноважену особу з числа працівників служби у справах дітей.

Обставини, пов'язані з війною, як підстава для заміни

В умовах сучасних викликів, зокрема пов'язаних із війною, зростає кількість ситуацій, коли законний представник об'єктивно не може виконувати свої функції. У таких випадках інтереси дитини залишаються без належного представництва або реалізуються неналежним чином, що зумовлює необхідність заміни законного представника.

Наприклад, у справі № [132/1791/24](#) до суду надійшло клопотання про заміну законного представника малолітньої потерпілої на іншого законного представника у зв'язку з мобілізацією батька до лав Збройних Сил України.

Окрім аналізу судової практики, під час підготовки цього матеріалу було надіслано низку запитів, зокрема до Офісу Генерального прокурора, а також до Державної судової адміністрації з метою отримання статистичної інформації щодо заміни законного представника. Зокрема, запитувана інформація стосувалася кількості прийнятих рішень про заміну законного представника дитини як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду. З отриманих відповідей вбачається, що облік статистичних даних щодо кількості таких рішень не ведеться.

Водночас аналіз судової практики свідчить, що така практика є доволі поширеною та дає змогу сформувати уявлення про підстави, з яких відбувається заміна законного представника.

Таким чином, конфлікт інтересів між дитиною та її законним представником є однією з підстав для заміни законного представника і може виникати як внаслідок умисних дій представника, так і через об'єктивні обставини, які не залежать від його волі. Виявлення таких ситуацій і своєчасне реагування на них зокрема шляхом заміни законного представника є необхідною умовою забезпечення ефективного захисту прав дитини та дотримання принципу найкращих інтересів дитини.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ЗАМІНИ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

У будь-якому провадженні ключовим принципом є пріоритет забезпечення найкращих інтересів дитини, який впливає з положень Конвенції ООН про права дитини та національного законодавства.

Механізм заміни законного представника, незалежно від виду провадження, має спільну мету – забезпечення найкращих інтересів дитини, однак він може відрізнятися залежно від виду провадження (кримінального чи цивільного).

Механізми заміни законного представника в межах кримінальних проваджень

Відповідно до ч. 4 ст. 44 КПК України у разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, зазначених у частині другій цієї статті.

Особи, які можуть бути законними представниками в межах кримінального процесу

Як зазначалося вище, до таких осіб належать: батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності — опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній.

Отже, законодавець встановив широке коло суб'єктів, які можуть виконувати функції законного представника, що зумовлено необхідністю забезпечення захисту прав та інтересів дитини. Такий підхід дозволяє обрати найбільш відповідну особу з урахуванням конкретних обставин справи, зокрема ступеня довіри дитини, фактичних сімейних відносин та здатності належним чином реалізовувати процесуальні права.

Водночас така широта переліку потребує належної оцінки кожного конкретного кандидата на предмет відсутності конфлікту інтересів та його спроможності діяти виключно в інтересах дитини.

Підстави для заміни законного представника у кримінальному процесі

Законодавство пов'язує можливість заміни законного представника із ситуаціями, коли дії або інтереси такого представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Як вбачається з норм КПК України, не встановлено вичерпного переліку підстав для заміни законного представника; натомість застосовується широкий підхід, за яким необхідність такої заміни пов'язується з випадками, коли дії чи інтереси особи, яка бере участь у провадженні як законний представник, суперечать інтересам особи, яку вона представляє.

З одного боку, така конструкція норми забезпечує гнучкість правозастосування, дозволяючи відносити до підстав для заміни широкий спектр життєвих ситуацій, які неможливо заздалегідь вичерпно передбачити на рівні закону. Це особливо важливо у справах за участю дітей, де кожна ситуація має індивідуальний характер і потребує оцінки з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини.

З іншого боку, відсутність чіткого та деталізованого переліку підстав може призводити до неоднакової правозастосовної практики та створювати ризики суб'єктивного тлумачення відповідних положень судами чи органами досудового розслідування. Це, своєю чергою, може впливати на рівень процесуальних гарантій для дитини та зумовлює необхідність формування сталої судової практики.

Хто може ініціювати заміну законного представника дитини в межах кримінального процесу?

Частина 3 ст. 44 КПК України визначає порядок залучення законного представника: слідчий, прокурор виносить постанову, а слідчий суддя, суд – постановляє ухвалу, копія якої вручається законному представнику.

Зі змісту ст. 44 КПК України вбачається, що рішення про заміну законного представника приймається слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом. Саме ці суб'єкти уповноважені вирішувати питання про заміну у випадку наявності відповідних підстав.

Дитина ж, попри те що є носієм прав та інтересів, які підлягають захисту, формально не наділена самостійним процесуальним правом вимагати таку заміну. Разом із тим її позиція не може ігноруватися. Зокрема, з урахуванням віку та рівня розвитку вона має право висловлювати свою думку щодо участі конкретного законного представника, а відповідні суб'єкти (слідчий, прокурор, суд) зобов'язані враховувати цю позицію при вирішенні питання про заміну.

Таким чином, хоча дитина і не виступає формальним ініціатором заміни законного представника, її волевиявлення може бути підставою для порушення питання про таку заміну перед уповноваженими учасниками процесу.

Механізми заміни законного представника в межах цивільних проваджень

Особи, які можуть бути законними представниками в межах цивільного процесу

Частина 2 ст. 63 ЦПК України передбачає, що якщо під час розгляду справи буде встановлено, що малолітня чи неповнолітня особа, позбавлена батьківського піклування, не має законного представника, суд ухвалою встановлює над нею відповідно опіку чи піклування за поданням органу опіки та піклування, призначає опікуна або піклувальника та залучає їх до участі у справі як законних представників.

Аналіз зазначеної норми дозволяє виявити певні проблемні аспекти, пов'язані з обмеженим колом суб'єктів, які можуть бути залучені як законні представники у цивільному процесі в такій ситуації. На відміну від Кримінального процесуального кодексу України, який передбачає значно ширший перелік потенційних законних представників (включаючи близьких родичів, членів сім'ї, а також представників установ та організацій), цивільне судочинство у таких випадках фактично обмежує вирішення цього питання призначенням опікуна чи піклувальника.

Такий підхід має ознаки надмірної формалізації, оскільки не враховує можливість оперативного залучення інших осіб, які фактично здійснюють догляд за дитиною або мають із нею тісний зв'язок. Крім того, процедура встановлення опіки чи піклування може потребувати додаткового часу, що потенційно затягує розгляд справи та може негативно вплинути на своєчасний захист прав дитини.

У цьому контексті більш гнучке регулювання, закріплене у кримінальному процесі, видається таким, що більшою мірою відповідає принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, оскільки дозволяє швидше та ефективніше залучити належного законного представника без необхідності проходження формалізованої процедури встановлення опіки чи піклування.

Підстави для заміни законного представника у цивільному процесі

Ч. 3 ст. 63 ЦПК України вказує, що у разі якщо законний представник не має права вести справу в суді з підстав, встановлених законом, суд за поданням органу опіки та піклування замінює законного представника.

Разом з тим, законодавець не конкретизує вичерпного переліку таких підстав, обмежуючись загальним формулюванням, що відкриває можливість для їх широкого тлумачення та відсилки до інших норм. Такий підхід дозволяє враховувати різноманітні обставини конкретної справи, зокрема наявність конфлікту інтересів, неналежне виконання представницьких функцій або позбавлення батьківських прав чи вилучення дитини з сім'ї тощо.

Відсутність чіткої конкретизації підстав зумовлює необхідність їх наповнення змістом через судову практику та правозастосування, що покладає на суд обов'язок у кожному конкретному випадку оцінювати, чи відповідає участь законного представника принципу найкращих інтересів дитини.

Хто може ініціювати заміну законного представника дитини в межах цивільного процесу?

Відповідно до ч. 4 ст. 63 ЦПК України суд може призначити або замінити законного представника за клопотанням малолітньої або неповнолітньої особи, якщо це відповідає її інтересам. Із змісту цієї норми вбачається, що дитина наділена правом самостійно ініціювати питання про призначення або заміну законного представника. Водночас реалізація такого права на практиці супроводжується низкою проблемних аспектів. Передусім постає питання щодо обізнаності дитини про наявність у неї такого процесуального права. З огляду на вік, рівень правової обізнаності та залежність від дорослих, дитина часто не має достатньої інформації про механізми захисту своїх прав, у тому числі щодо можливості ініціювати заміну законного представника.

Крім того, навіть за наявності відповідного права, дитина може не мати реальної можливості ефективно його реалізувати через психологічні фактори, зокрема страх, залежність від законного представника або відсутність безпечного середовища для висловлення власної позиції. У таких умовах формальне нормативне закріплення права не завжди забезпечує його ефективну реалізацію. Це свідчить про необхідність посилення гарантій інформування дитини про її процесуальні права, а також запровадження додаткових механізмів їх реалізації.

Порівняльні висновки щодо механізму заміни законного представника у кримінальному та цивільному процесах

Отже, механізм заміни законного представника у національному законодавстві є важливим процесуальним інструментом забезпечення найкращих інтересів дитини. Його ключовою підставою є конфлікт інтересів між законним представником та дитиною, що зумовлює необхідність втручання уповноважених суб'єктів з метою гарантування належного захисту прав дитини.

Порівняльний аналіз положень КПК України та ЦПК України (див. Таблицю на ст.14) свідчить про існування різних підходів до визначення кола осіб, які можуть здійснювати представництво інтересів дитини. Так, КПК України передбачає ширший перелік потенційних законних представників, до якого, окрім батьків, усиновлювачів, опікунів і піклувальників, належать також інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки та піклування, установ і організацій. Натомість положення ЦПК України у відповідних випадках переважно орієнтовані на участь опікунів або піклувальників. Водночас цивільний процес за своєю природою є більш гнучким у питаннях оцінки інтересів дитини та врахування конкретних обставин справи, що дозволяє суду адаптувати процесуальні механізми до потреб захисту прав дитини у кожному конкретному випадку.

Окремої уваги потребує питання процесуальної участі дитини у вирішенні питання про заміну законного представника. Попри наявність механізмів врахування її думки, а в цивільному процесі – і можливості самостійного ініціювання відповідного питання, на практиці реалізація цих прав залишається обмеженою через недостатню обізнаність дитини та наявність психологічних і фактичних бар'єрів.

Порівняльна таблиця КПК України та ЦПК України

Критерій	Кримінальне провадження (КПК України)	Цивільне провадження (ЦПК України).
Нормативна основа	ст. 44 КПК України	ст. 63 ЦПК України
Особи, які можуть бути законними представниками	батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, представники органів опіки, установ та організацій	Переважно опікуни або піклувальники (особливо у випадку відсутності батьківського піклування)
Підстави для заміни	Конфлікт інтересів між представником і дитиною; перелік не є вичерпним	Відсутність права вести справу або інші підстави, визначені законом; також відкритий перелік
Суб'єкти, які приймають рішення про заміну	Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд	Суд
Хто може ініціювати заміну	уповноважені органи (слідчий, прокурор, суд); дитина не має прямого процесуального права, але її думка враховується	Дитина має право самостійно ініціювати (клопотання); також - орган опіки та піклування
Роль дитини	Опосередкована: її позиція враховується, але не є формальним процесуальним механізмом ініціювання	Активна: прямо передбачене право звернення до суду

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАМІНИ ЗАКОННОГО ПРЕДСТАВНИКА

Положення національного законодавства передбачають, що **законний представник має діяти в інтересах дитини, а у разі, коли його дії чи інтереси суперечать інтересам особи, яку він представляє, такий представник може бути замінений** (ч. 4 ст. 44 КПК України, ч. 4 ст. 63 ЦПК України).

Із цих положень законодавства вбачається, що **відсутній чітко визначений механізм виявлення конфлікту інтересів між дитиною та законним представником**. Законодавство визначає конфлікт інтересів як підставу для заміни, однак не встановлює критеріїв його ідентифікації, способів фіксації чи суб'єктів, відповідальних за його виявлення. Це призводить до того, що відповідне питання часто залишається поза увагою до моменту явного порушення прав дитини або залежить від суб'єктивної оцінки суду чи слідчого або прокурора.

З аналізу законодавчих положень вбачається, що підхід до визначення конфлікту інтересів між дитиною та законним представником є свідомо узагальненим і не містить вичерпного переліку критеріїв чи ситуацій. Така конструкція не є прогалиною, а радше зумовлена неможливістю передбачити всі потенційні життєві обставини, у яких може виникнути конфлікт інтересів.

Водночас це означає, що ключове значення у виявленні та належній оцінці такого конфлікту відіграє не стільки формальне нормативне регулювання, скільки якість правозастосування. Йдеться, зокрема, про здатність суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів ідентифікувати ситуації, у яких інтереси дитини можуть не збігатися з інтересами її законного представника, навіть за відсутності очевидних ознак порушення.

Фактично мова йде про необхідність належного володіння професійними та комунікаційними навичками, які дозволяють:

- вчасно виявити потенційний конфлікт інтересів;
- почути та інтерпретувати позицію дитини з урахуванням її віку та вразливості;
- аргументовано обґрунтувати необхідність заміни законного представника у кожному конкретному випадку.

Отже, ефективність механізму заміни законного представника значною мірою залежить не від конкретизації законодавства, а від здатності суб'єктів гнучко застосовувати принцип найкращих інтересів дитини у конкретних обставинах справи.

Не менш важливою є проблема [обмежених можливостей дитини впливати на ситуацію із заміною законного представника](#). Хоча законодавство передбачає врахування думки дитини, а в цивільному процесі – навіть можливість самостійного ініціювання заміни, на практиці ці механізми є малоефективними. Дитина часто не обізнана про свої права, перебуває у залежному становищі від законного представника та може зазнавати психологічного тиску, що унеможливорює вільне висловлення позиції.

Окремою проблемою є [недостатня участь органів опіки та піклування у виявленні та реагуванні на випадки неналежного представництва](#). Як правило, якщо дитина перебуває у конфлікті із законом або є потерпілою чи свідком у кримінальному процесі або бере участь у цивільному процесі, орган опіки та піклування може бути залучений до справи з метою захисту прав та інтересів дитини. Однак, попри те, що ці органи формально наділені відповідними повноваженнями, їх залучення на практиці часто є формальним або несвоєчасним, що знижує ефективність захисту прав дитини. Нерідко органи опіки не беруть активної участі у судовому процесі, не відстежують хід справи, не відстоюють думку дитини у процесі, не висловлюються щодо заявлених клопотань в частині інтересів дитини, що призводить до їх формальної залученості.

Також слід відзначити проблеми [обмеженого доступу до правничої допомоги](#). У багатьох випадках саме адвокат дитини міг би виступити ініціатором заміни законного представника або принаймні привернути увагу до конфлікту інтересів. Проте не всі адвокати обізнані з дитиноцентричним підходом до надання правничої допомоги, а діти часто не мають реального доступу до якісної правничої допомоги, що обмежує можливість ефективного захисту їхніх прав.

Крім того, [законодавство містить прогалини у врегулюванні процедурних питань](#), пов'язаних із заміною законного представника. Зокрема, відсутні чіткі строки розгляду відповідних питань, не визначено порядок перевірки обґрунтованості підстав для заміни, а також не врегульовано механізми забезпечення безперервності представництва у разі його зміни.

Аналіз судової практики свідчить, що суди при вирішенні питання про наявність чи відсутність підстав для заміни законного представника інколи беруть до уваги відомості з судової доповіді.

Зокрема, у справах [№ 357/7186/21](#), [№ 197/1366/20](#) суди зазначали, що відомості, які містяться в досудовій доповіді, свідчать про неналежне виконання матір'ю своїх батьківських обов'язків, що, своєю чергою, може завдати шкоди інтересам неповнолітнього під час судового провадження.

У сукупності викладене свідчить про наявність системних труднощів у функціонуванні механізму заміни законного представника, які проявляються, зокрема:

- відсутності чіткого алгоритму виявлення та реагування на конфлікт інтересів між дитиною та законним представником;
- обмежених процесуальних можливостях дитини впливати на питання призначення чи заміни свого представника (особливо у кримінальному провадженні);
- ризиках формального або несвоєчасного врахування позиції дитини;
- залежності ефективності механізму від практичних навичок та підходів правозастосувачів, зокрема у частині виявлення прихованих конфліктів інтересів.

Таким чином, наявна модель не завжди забезпечує своєчасне та повне врахування найкращих інтересів дитини у кожному конкретному випадку, що зумовлює потребу у її подальшому осмисленні та вдосконаленні.

РОЗДІЛ 5. ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД

Франція

У французькому кримінальному процесі заміна законного представника дитини відбувається у випадках, коли він не може належним чином реалізувати свої функції щодо інформування та супроводу неповнолітнього.

Законні представники тимчасово усуваються від виконання своїх функцій, якщо:

- реалізація їхніх прав суперечить найкращим інтересам дитини;
- неможливо встановити їхню особу або зв'язатися з ними, незважаючи на вжиті заходи;
- їх участь може істотно зашкодити кримінальному провадженню (на підставі об'єктивних даних);
- вони фактично не забезпечують належне інформування та супровід дитини.

Важливо, що після усунення цих обставин батьки або інші законні представники відновлюють свої права.

У таких випадках **призначається відповідна доросла особа**, яка виконує функції замість законного представника. Це може бути будь-яка повнолітня особа, бажано з числа близьких дитини; спеціальний адміністратор (*administrateur ad hoc*), призначений зі спеціального списку.

Відповідна доросла особа **призначається самим неповнолітнім, або компетентним органом** (прокурором, слідчим суддею, суддею у справах неповнолітніх), якщо дитина не зробила вибір чи обрана особа є неприйнятною або суперечить найкращим інтересам дитини.

Основні функції: отримання інформації про права дитини та процесуальні дії щодо неї; супровід дитини під час судових засідань; участь у допитах або інших процесуальних діях.

Бельгія

У Бельгії загальне правило полягає в тому, що інтереси дитини представляють її батьки або опікун у межах батьківських повноважень. У разі відсутності батьків інтереси дитини представляє опікун, який призначається судом. Його діяльність контролюється додатково призначеною особою – заступником опікуна. Водночас закон передбачає випадки, коли ці особи не можуть або не повинні здійснювати представництво, і тоді відбувається їх заміна.

Заміна законного представника можлива у таких випадках:

- батьки або опікун відмовляються вчиняти необхідні юридичні дії;
- вони ухиляються від виконання своїх обов'язків;
- існує конфлікт інтересів між дитиною та представником.

Ключовою підставою для втручання є конфлікт інтересів між дитиною та її законним представником. У таких ситуаціях [суд призначає спеціального представника – опікуна ad hoc](#) (тимчасового представника дитини).

Особливості: призначається суддею; діє замість батьків або опікуна лише у конкретній справі; забезпечує незалежне представництво інтересів дитини. [Ініціатором такого призначення може виступати сама дитина](#) шляхом звернення до суду.

Німеччина

У Німеччині законними представниками дитини є її батьки, які здійснюють батьківську опіку та діють від імені дитини у всіх правовідносинах. Водночас це право не є абсолютним і [може бути обмежене, коли:](#)

- існує конфлікт інтересів між дитиною та батьками;
- або коли батьки не можуть належним чином виконувати свої представницькі функції. Закон не конкретизує випадків, що належить до таких ситуацій, а дає можливість оцінювати такі ситуації індивідуально у кожному конкретному випадку.

[Основним механізмом заміни законного представника є призначення судом так званого Ergänzungspfleger](#) (додаткового опікуна). Такий представник призначається сімейним судом у випадках, коли необхідно забезпечити незалежне представництво інтересів дитини.

[Особливістю цього інституту](#) є те, що він не повністю усуває батьків від здійснення батьківських прав, а лише частково обмежує їх у конкретній сфері або справі. Обсяг повноважень додаткового опікуна чітко визначається судом і може охоплювати, наприклад, представництво у судовому процесі, укладення правочинів або захист майнових інтересів дитини.

Поряд із цим у німецькому праві [існує інститут Verfahrensbeistand](#) - процесуального представника дитини, який призначається для участі у судовому провадженні. Його [основне завдання полягає у](#) представленні інтересів дитини, з'ясуванні її позиції та донесенні її до суду. На відміну від додаткового опікуна, він не завжди замінює законного представника, а радше доповнює систему захисту прав дитини, забезпечуючи її ефективну участь у процесі.

Таким чином, для німецької моделі характерно те, що батьки залишаються основними носіями батьківських прав, однак у разі необхідності держава забезпечує призначення незалежного представника, обмежуючи їх повноваження лише настільки, наскільки це потрібно для належного захисту прав та інтересів дитини.

РОЗДІЛ 6. ВИСНОВКИ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Чинне законодавство України, яке регулює питання заміни законного представника дитини, потребує вдосконалення з метою забезпечення реального захисту прав дитини.

Аналіз відповідних положень законодавства дає можливість сформулювати такі висновки:

Положення законодавства, що регулюють питання заміни законного представника дитини, **не забезпечують повною мірою ефективного та своєчасного захисту її прав**, що зумовлює необхідність їх комплексного вдосконалення з урахуванням сучасної судової практики та міжнародного досвіду.

Ключовими напрямками такого вдосконалення можуть стати:

- **уточнення підходів до розуміння конфлікту інтересів** між дитиною та її законним представником шляхом формування орієнтовних критеріїв та практичних індикаторів (без встановлення їх вичерпного переліку);
- **розвиток механізмів залучення незалежного представника** дитини у випадках потенційного чи реального конфлікту інтересів;
- **розширення процесуальних гарантій участі дитини**, зокрема щодо можливості ініціювати питання про заміну законного представника та отримувати доступну й зрозумілу інформацію про свої права.

Важливим є також **посилення ролі органів опіки та піклування** як суб'єктів, відповідальних за виявлення конфлікту інтересів і ініціювання заміни представника, а також удосконалення процедурних механізмів, що забезпечать оперативність розгляду відповідних питань та безперервність представництва інтересів дитини.

Окремої уваги потребує **гармонізація положень кримінального та цивільного процесуального законодавства, підвищення якості правничої допомоги** шляхом впровадження дитиноцентричного підходу, а також **запровадження системного моніторингу та збору статистичних даних** щодо випадків заміни законного представника.

Аналіз чинного законодавства, судової практики, а також іноземного досвіду дає можливість сформулювати такі рекомендації:

1. Уточнення підходів до визначення конфлікту інтересів.

Доцільним є формування орієнтовних індикаторів такого конфлікту на рівні законодавства, судової практики або методичних рекомендацій. Це дозволить забезпечити необхідний баланс між правовою визначеністю та гнучкістю правозастосування.

Водночас можуть бути сформульовані орієнтовні ситуації, які свідчать про наявність потенційного конфлікту інтересів, зокрема:

- участь законного представника у справі як підозрюваного, обвинуваченого або потерпілого;
- бездіяльність або ухилення від виконання представницьких обов'язків;
- здійснення психологічного тиску на дитину або перешкоджання вільному висловленню її позиції;
- об'єктивна неможливість належної участі у провадженні (тривала відсутність, стан здоров'я тощо);
- наявність суттєвого розходження між позицією дитини та позицією законного представника.

Такий підхід відповідає міжнародним стандартам, відповідно до яких у разі конфлікту між дитиною та її законним представником має забезпечуватися можливість окремого представництва інтересів дитини, зокрема через призначення незалежного представника.

2. Запровадження інституту незалежного представника дитини.

З урахуванням досвіду Франції та Німеччини доцільно передбачити інститут незалежного представника дитини. Це дозволить залучати до провадження спеціально підготовлених осіб, які розуміють свою роль та здатні ефективно забезпечити захист прав дитини. Необхідно розробити нормативну базу, що врегулює його статус, порядок призначення, а також передбачити можливість тимчасового та часткового заміщення законного представника.

3. Посилення процесуальної ролі дитини.

Необхідно посилити участь дитини у вирішенні питання про заміну представника, тобто надати дитині право самостійно ініціювати заміну не лише у цивільному, а й у кримінальному процесі, а також запровадити обов'язок для слідчих, прокурорів та суддів інформувати дитину про таке право та враховувати її позицію відповідно до віку та зрілості; брати до уваги безпечні механізми висловлення думки дитиною (зокрема, через психолога, адвоката тощо).

4. Посилення ролі органів опіки та піклування.

Доцільно закріпити обов'язок органів опіки та піклування виявляти випадки конфлікту інтересів та ініціювати заміну законного представника, встановити стандарти їх участі у судовому процесі, забезпечити навчання/підготовку з питань представництва інтересів дітей, а також передбачити відповідальність за бездіяльність.

5. Удосконалення процедурних механізмів.

Необхідно встановити чіткі строки розгляду питання про заміну законного представника, визначити порядок перевірки обґрунтованості підстав для заміни, а також запровадити механізми забезпечення безперервності представництва, щоб дитина не залишалася без належного захисту.

6. Гармонізація законодавства.

Рекомендується узгодити положення КПК України та ЦПК України, зокрема шляхом розширення у цивільному процесі переліку осіб, які можуть бути законними представниками (за аналогією з кримінальним процесом), а також запровадження єдиних стандартів оцінки інтересів дитини.

7. Підвищення якості правничої допомоги.

Доцільним є посилення підготовки адвокатів у частині застосування дитиноцентричного підходу до надання правничої допомоги, зокрема щодо:

- розуміння та своєчасного виявлення конфлікту інтересів між дитиною та її законним представником;
- належної комунікації з дитиною з урахуванням її віку, рівня розвитку та вразливості;
- врахування та процесуального «перекладу» позиції дитини у правову площину;
- ефективної взаємодії з органами опіки та піклування, іншими суб'єктами захисту прав дитини, а також законними представниками;
- аргументування необхідності заміни законного представника у випадках, коли це відповідає найкращим інтересам дитини.

Такий підхід сприятиме не лише підвищенню якості представництва, а й більш ефективному виявленню ситуацій, у яких формальне представництво не забезпечує реального захисту прав дитини.

8. Запровадження моніторингу та статистики.

Варто забезпечити ведення офіційної статистики щодо кількості рішень про заміну законного представника дитини, а також підстав їх прийняття. Це дозволить виявляти тенденції, оцінювати ефективність правозастосування та формувати обґрунтовану державну політику у цій сфері.

Отже, **вдосконалення механізму заміни законного представника дитини має комплексний характер** та потребує одночасного реформування нормативного регулювання, правозастосовної практики та інституційного забезпечення. Реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме підвищенню рівня захисту прав дитини та забезпеченню дотримання принципу найкращих інтересів дитини у національній правовій системі.

Нормативно-правові акти України

Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, № 42. – Ст. 492 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

Судова практика

Ухвала Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 11.04.2022 року по справі № 357/7186/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103907260>

Ухвала Інгулецький районний суд міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 09.03.2025 року по справі № 357/7186/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382858>

Ухвала Дніпропетровський районний суд Дніпропетровської області від 11.09.2024 року по справі №175/2606/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121541737>

Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 22.02.2024 року по справі №531/3183/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117179405>

Ухвала Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області від 13.10.2025 року по справі №396/1150/25 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130992940>

Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 21.09.2023 по справі 175/2644/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114146552>

Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 06.02.2026 року по справі №132/1791/24 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134083529>

Іноземні джерела:

Code de procédure pénale
https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154/

Ministry of Justice (France): "L'administrateur ad hoc"
https://www.justice.gouv.fr/sites/default/files/migrations/portail/art_pix/cjpm_ft_representants_legaux.pdf

Belgian Civil Code https://en.wikipedia.org/wiki/Belgian_Judicial_Code
BGB (Bürgerliches Gesetzbuch) §1629 (представництво батьками), §1796 (конфлікт інтересів), §1909 (Ergänzungspfleger) <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>

FamFG (Act on Proceedings in Family Matters), §158 — Verfahrensbeistand,
https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_famfg/englisch_famfg.html

Деякі статистичні дані щодо дітей в умовах війни: станом на 01.01.2026
<https://article3.ngo/monitoring-data-01012026/>

Якщо Вас зацікавив цей матеріал і Ви хочете ознайомитися з подібним:

Наша команда регулярно готує правові огляди, статті, аналітичні матеріали та тематичні звіти, спрямовані на глибше розуміння механізмів реалізації та захисту прав дітей.

Ознайомитися з матеріалами можна за посиланням:

- правові огляди: <https://article3.ngo/category/pravovi-oglyady/>
- аналітика та тематичні звіти: <https://article3.ngo/analytics/>
- авторські статті: <https://article3.ngo/avtorski-statti/>

Громадська організація

"Центр забезпечення найкращих інтересів дитини "Стаття 3"

Підготовка матеріалу:
Марта Змисла

Дизайн матеріалу:
Яна Совик